

อรรถกถาธรรมบทในสังคัมไทย

รศ.ดร. สมิตธิพล เนตรนิมิตร
อาจารย์ประจำบัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

ในช่วง ๒๐๐ ปี ที่ผ่านมา นักเรียนบาลีในเมืองไทยไม่มีใครไม่รู้จักอรรถกถาธรรมบท ไม่มีนักเรียนบาลีสำนึกไหนปฏิเสธว่าตนไม่ได้รับความรู้มาจากอรรถกถาธรรมบท บทความนี้จะทบทวนองค์ความรู้ที่ได้พบในอรรถกถาธรรมบทตามชื่อบทความเรื่องนี้

๑. ที่มา/ความสำคัญ

อรรถกถาธรรมบทซึ่งมีชื่อในภาษาบาลีว่า “อัมมปทัฏฐกถา” เป็นหนังสืออธิบายพระไตรปิฎก (เรียกว่า อรรถกถา) โดยอธิบายหลักธรรมในคัมภีร์ธรรมบท ขุททกนิกาย พระไตรปิฎก เล่มที่ ๒๕ ซึ่งมี ๑๕ คัมภีร์ ธรรมบทเป็นหนึ่งในจำนวนนั้น ได้แก่

๑. ขุททกปาฐะ	(๒. ธรรมบท)	๓. อุทาน
๔. อิติวุตตกะ	๕. สุตตนิบาต	๖. วิมานวัตถุ
๗. เปตวัตถุ	๘. เถรคาถา	๙. เถรีคาถา
๑๐. ชาดก	๑๑. นิทเทส	๑๒. ปฏิสัมภิทามรรค
๑๓. อปทาน	๑๔. พุททวงส์	๑๕. จริยาปิฎก

ธรรมบท แปลว่า บทแห่งธรรม แต่งเป็นภาษากวี เรียกว่า คาถา จำนวน ๔๓๒ คาถา มีเนื้อหา กินใจ สั้น ลุ่มลึก คมคาย เล่าว่า เข้ามีดวันหนึ่ง ท่านพระอนุรุทธเถระสวดธรรมบท ที่เชตวันวิหาร หญิงคนหนึ่งได้ยินเสียงสวดจึงบอกแก่บุตรว่า “อย่าส่งเสียงดัง ภิกษูกำลังสวดบทธรรม ถ้าเรารู้แจ้ง บทธรรมแล้วทำตามได้ ขอนั้นยอมเป็นประโยชน์แก่กุลแก่เรา”^๑ ยืนยันว่าธรรมบทมีอยู่ตั้งแต่สมัย พุทธกาล ผู้ใดรู้แจ้งบทธรรม ทำตามได้จะเป็นประโยชน์แก่กุลแก่ผู้นั้น ต่อมาเมื่อผู้รู้แต่งอธิบายธรรมบท แต่งนิทานประกอบขยายความ จึงเป็นที่มาของอรรถกถาธรรมบท (อัมมปทัฏฐกถา) ชาวพุทธเถรวาท เช่น ในประเทศศรีลังกา พม่า และไทย ใช้อรรถกถาธรรมบทเป็นหลักศึกษาพระพุทธานุศาสน์ ประเทศ ทางตะวันตกพิมพ์ธรรมบทหลายภาษา มีทั้ง ภาษาเยอรมัน ภาษาฝรั่งเศส ภาษาอังกฤษ ภาษาอิตาเลียน เป็นต้น

^๑ ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๔๐/๓๔๔.

๒. ความแพร่หลาย

คำสอนธรรมบท มีเนื้อหาที่น่าสนใจ จึงเป็นที่นิยมศึกษากันในหมู่ชาวพุทธ ในเมืองไทยคณะสงฆ์ใช้อรรถกถาธรรมบทเป็นคู่มือเรียนบาลีมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๒ ผู้เรียนบาลีในช่วง ๒๐๐ ปีที่ผ่านมา จึงรู้จักหรือ อย่างน้อยเคยเรียนอรรถกถาธรรมบท

ทำไมนักเรียนบาลีต้องเรียนอรรถกถาธรรมบท

สันนิษฐานว่าได้รับอิทธิพลจากชาวพุทธศรีลังกาที่เป็นต้นแบบพุทธศาสนาเถรวาท ดังเหตุการณ์เมื่อปี พ.ศ. ๒๒๙๓ (ค.ศ. 1750) นักโบราณคดีชาวอเมริกัน ชื่อ เซอร์ เจมส์ พรินเซป (Sir James Prinsep) อ่านจารึกปราคฤตและบาลีสสมัยพระเจ้าอโศกได้สำเร็จ ในปีเดียวกัน ยอร์จ เทอร์เนอร์ (George Turnour) ได้แปลจารึกเป็นภาษาอังกฤษ ก่อนนั้นไม่มีใครอ่านภาษาจารึกนั้นได้ในปี พ.ศ. ๒๔๕๑ (ค.ศ. 1908) มีมติให้ฟื้นฟูการศึกษาภาษาบาลีที่มหาวิทยาลัยกัลกัตตา ประเทศอินเดีย หลักสูตรการศึกษาบาลีใช้อรรถกถาธรรมบท (อัมมปทัฏฐกถา) แต่เวลานั้นไม่มีอรรถกถาธรรมบทในอินเดีย จึงไปขอจากชาวศรีลังกา พร้อมด้วยผู้สอนชื่อ ปุณฺณานันทะ (Punnananda)^๒ เรื่องนี้เกิดขึ้น ๑๐๐ ปีมาแล้ว ซึ่งถึงความสำคัญของอรรถกถาธรรมบท เมื่อชาวพุทธไทยรับพุทธศาสนาจากศรีลังกา จึงศึกษาและให้ความสำคัญแก่อรรถกถาธรรมบท

๓. ผู้แต่ง

ในแวดวงนักเรียนบาลีทราบ(จากปณามคาถา)ว่า อรรถกถาธรรมบทมี ๒ สำนัก สำนักเดิมเป็นภาษาสิงหลเก่า ผู้แต่งเป็นพระสงฆ์ชาวลังกาที่ไม่ทราบชื่อ อีกสำนักหนึ่ง ปิรวรรตจากสำนักเดิมนั้นเป็นสำนักของพระพุทโธสยะ จากการศึกษาในเรื่องนี้ พบว่า *อรรถกถาธรรมบทมี ๔ สำนัก* สำนักที่คณะสงฆ์ใช้ศึกษาภาษาบาลี เป็นสำนักของจุลละ - พุทโธสยะ ชาวลังกา แต่งโดยใช้ข้อมูลใน*สัทธรรมรัตนาวลี* ของธรรมเสนมหาเถระ ซึ่งมีชีวิตอยู่ในศตวรรษที่ ๑๓

จี. พี. มาลาละเซเกรา (G.P. Malalasekera) ชาวศรีลังกา มองว่า อรรถกถาธรรมบท (สำนักปัจจุบัน) เป็นสำนักของจุลละ - พุทโธสยะ (Culla-Buddhaghosa) ใช้ข้อมูลใน*สัทธรรมรัตนาวลี* ของธรรมเสนมหาเถระ แต่งขึ้น^๓

^๒ S.K. Biswas, *Buddhism the religion of Mohenjodaro & Harappa Cities*, (Delhi : Richa Offset Press Shahara, 1999), p. 45.

^๓ อ้างใน Kanai Lal Hazra, *Studies on Pali Commentaries*, (New Delhi : D.K. Publishers Distributors, 1991), p. 203.

อรรถกถาธรรมบทจึงมี ๔ ส่วน (๔ ฉบับ) ได้แก่

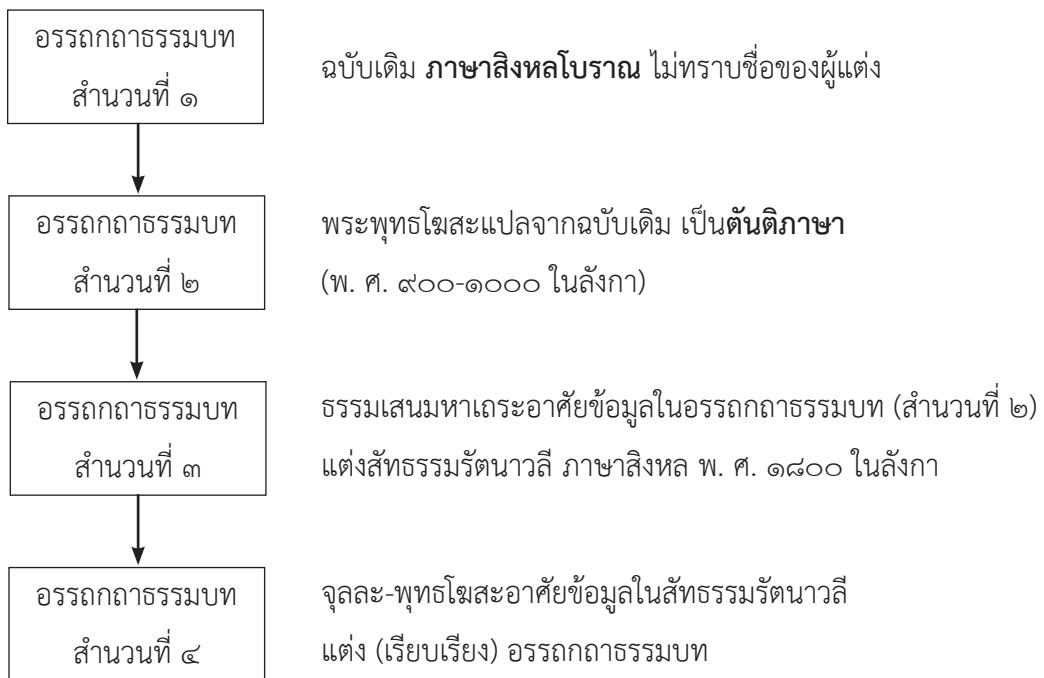
ฉบับเดิม เป็นภาษาสิงหลเก่า ไม่ทราบชื่อของผู้แต่ง และวันเวลาที่แต่ง

ฉบับที่สอง พระพุทธโฆสะ แปลจากฉบับสิงหลเก่า เป็นสันติภาษา (ภาษาบาลี) ระหว่าง พ.ศ.

๙๐๐ - ๑๐๐๐

ฉบับที่สาม ธรรมเสนมหาเถระ ชาวลังกาแต่งเป็นภาษาสิงหล ใช้ชื่อว่า สัทธรรมรัตนาวลี ในศตวรรษที่ ๑๓

ฉบับปัจจุบัน จุลละ - พุทธโฆสะ ชาวลังกา อาศัยข้อมูลในสัทธรรมรัตนาวลี แต่งขึ้นมา

ข้อสังเกต (ของผู้เขียนบทความเรื่องนี้)

ข้อความในอรรถกถาธรรมบทส่วนปัจจุบัน (the work is modern) ที่ชี้ว่าแต่งขึ้นใหม่ เช่น

๑. “คำที่เหลือเหมือนกับที่กล่าวมานั้นแล” (เสส ฎฐา วุตตณยเมว)
๒. “คำที่เหลือในเรื่องนั้น ง่ายทั้งนั้น” (เสสเมตถ อุตตทานตถเมว)
๓. “คำที่เหลือเช่นเดียวกับคำที่มีก่อนนั่นเอง” (เสส ปุริมสทิสเมว)
๔. “คำที่เหลือมีเนื้อความดังที่กล่าวแล้วนั่นเอง” (เสส วุตตตถเมว)

๕. บทส่งท้าย (นิคมวจนะ) สรุปว่า แต่ละวรรค มีวรรคละก็เรื่อง รวม ๓๐๕ เรื่อง (ปญจาธิกานิ ตีณิ วตุลุตตานิ ปกาเสตวา) ผู้แต่งแต่งไว้ไม่ย่อนัก ไม่พิสดารนัก (นาตีสงเขปนาตีวิตถารวเสน อฺปรจิตา)

อรรถกถาธรรมบท จึงมีรูปแบบต่างจากอรรถกถาบาลีอื่นๆ เพราะผู้แต่งไม่ได้อ้างคำเดิมจาก ธรรมบท เหมือนกับอรรถกถาบาลีทั่วไป ที่ขยายความคำเดิมในพระไตรปิฎก แต่ว่าอรรถกถาธรรมบท ให้คิดสอใจจากเรื่องเล่าที่เป็นนิทานธรรมบท

๔. อรรถกถาธรรมบทกับคัมภีร์อื่น

ผู้แต่งอรรถกถาธรรมบทมีความเชี่ยวชาญทั้งพระไตรปิฎกและอรรถกถา ท่านระบุว่าเหตุการณ์ เรื่องราวนั้นเกิดขึ้นที่ไหน มาจากแหล่งใด ตัวอย่าง เรื่องที่มาจากวินัยปิฎก เช่น เรื่องภิกษุชาวเมือง โกสัมพีวิวาทกัน เรื่องสัจชัยปริพาชก เรื่องพระสุธรรมเถระ เรื่องที่มาจากสุตตันตปิฎก เช่น เรื่องสุภัทท- ปริพาชก (จากทีฆนิกาย) เรื่องโพธิราชกุมาร (จากมัชฌิมนิกาย) เรื่องเปรต (จากสังยุตตนิกาย) เรื่องพระเมฆิยะ (จากอังคุตตรนิกาย) เรื่องนางสามาวดี (จากคัมภีร์อุทาน) ประวัติของพระอรหันต์ (จากเถรคาถา เถรีคาถา) อ้างนิทานชาดกกว่า ๖๐ ชาดก เรื่องที่สัมพันธ์กับอภิธรรมปิฎก เช่น แก้อรรถ เรื่องพระจักขุปาลเถระ เรื่องที่มาจากมิลินทปัญหา คือ เรื่องนาย จุนทสุกริก ที่มาจากวรรณกรรมของ พระธัมมปาละ คือ อรรถกถาเถรคาถา และอรรถกถาวิมานวัตถุ

นิทานธรรมบทผู้แต่งนำมาจากพระไตรปิฎก บางเรื่องมาจากอรรถกถา บางเรื่องมีอยู่ในอรรถกถา ธรรมบทนั่นเอง เช่น

เรื่องสุขสามเณร เรื่องบัณฑิตสามเณร สัมพันธ์กับ เรื่องวนวาสีตีสสามเณร

เรื่องนางสิริมา สัมพันธ์กับ เรื่องอุตตราอุบาสิกา

เรื่องอสทิสทาน สัมพันธ์กับ เรื่องยมกปาฏิหาริย์

เรื่องพระสุธรรมเถระ สัมพันธ์กับ เรื่องจิตตคหบดี

ฯลฯ

๕. องค์ความรู้ในอรรถกถาธรรมบท

นักเรียนบาลีสส่วนใหญ่มุ่งความรู้ด้านภาษา เพราะว่าอรรถกถาธรรมบทมีลักษณะการใช้ภาษาบาลี “ชั้นครู” ที่ถือเป็นตัวอย่างได้ เช่น การสร้างคำศัพท์ การสร้างประโยค ชื่อประโยคบาลี ลักษณะไวยากรณ์

ที่มีต่อการแต่งภาษาบาลี การใช้ภาษาอธิบายธรรม การสื่อความเชิงอุปมา การใช้ประโยคแบบ ฯลฯ ที่ผู้เรียนสามารถนำไปใช้ศึกษาบาลีขั้นต่อไปได้ แต่ก็มีองค์ความรู้อยู่ด้วย

องค์ความรู้ในอรรถกถาธรรมบท ได้แก่

(๑) ด้านจิตวิทยา (ธรรมชาติมนุษย์)

- มนุษย์ชอบสิ่งประหลาดใจ ชอบสิ่งจูงใจ
- มนุษย์ชอบสิ่งอัศจรรย์ ชอบเรื่องประหลาด
- มนุษย์โน้มเอียงไปทางรักสวยรักงาม ชื่อเสียงเกียรติยศ หลักธรรม และการทำตัวปอนๆ
- มนุษย์ปากกับใจไม่ตรงกัน พูดอย่างหนึ่ง คิดอย่างหนึ่ง
- ถิ่นมนุษย์มีอันตราย
- ไม่มีใครไม่ถูกนิทา
- มนุษย์ชอบการแข่งขัน “ใครเก่งกว่ากัน”
- มนุษย์ต้องเพียรพยายามด้วยตนเอง
- คนหิวกระหายไม่สนใจคำสอน คนโง่ไม่รู้เหตุไม่รู้ผล
- อันตรายชีวิตรู้ได้ยาก

(๒) ด้านทัศนคติ

- การสร้างบารมีในอดีตชาติ
- สังสารวัฏฏ์กลับซับซ้อน
- การเกิดในภพภูมิต่าง ๆ
- ชีวิตในอดีตชาติสนับสนุนชาตินี้ ชาตินี้มีผลต่อชาติหน้า
- สวรรค์เป็นที่ที่ทุกคนใฝ่ปรารถนาและชอบใจ
- กายมนุษย์เปรียบดังภษณะดิน กายเทวดาเปรียบดังภษณะทองคำ
- สวรรค์ชั้นดาวดึงส์เป็นภพภูมิที่น่าปรารถนาและน่าชอบใจ
- ทุกคนเคยเกิดเป็นชายและเคยเกิดเป็นหญิง
- การบนบานสิ่งศักดิ์สิทธิ์ การบวงสรวงเทวดา
- ทรัพย์สมบัติของผู้มีบุญยอมหายไป เมื่อเขาไปบวช
- เทวดาช่วยเหลือผู้มีบุญ เช่น เนรมิตบ้าน และทรัพย์สมบัติ

- ผู้มีบุญสามารถห้ามดวงอาทิตย์ให้หยุดโคจร
- เทวดาปรากฏตอนกลางคืน เทวดาสิ่งที่ฉัตร ที่ชุ่มประตู่ ที่ต้นไม้
- สิ่งที่เชื่อกันว่าเป็นมงคลต่อชีวิต
- เบนูจกัลยาณี

(๓) วิถีชีวิตของภิกษุ

- ยกย่องวิถีชีวิตนักรบวช (การครองเรือน เหมือนหมอน้ำทะเล)
- การศึกษาของภิกษุ ความสามัคคีของพระสงฆ์
- การปฏิบัติธรรมมีค่ากว่าปริยัติธรรม
- กิจวัตรของชาวพุทธ
- ปฏิบัติชอบเป็นอายุพระพุทธศาสนา ยกย่องสัมมาปฏิบัติ
- โสดาบันมีคุณค่ามากกว่าสมบัติจักรพรรดิ มากกว่าสมบัติในเทวโลกและในพรหมโลก

(๔) วิถีชีวิตพระอรหันต์

- พระอรหันต์ไม่โกรธ ไม่กล่าวเท็จ ไม่ทำร้ายตนเอง ไม่คลุกคลีหมู่คณะ ไม่กล่าววาตพิง
ลาภผล ไม่กลัวตาย พระอรหันต์รุ่งเรืองด้วยฉันทสมาบัติ

(๕) ประเพณีครั้งพุทธกาล

- ต่อมนต์กับอาจารย์ (มุขปาฐะ)
- ธรรมเนียมการปูอาสนะสำหรับพระพุทธเจ้า
- ธรรมเนียมก่อนเสด็จจาริก
- ภิกษุปูอาสนะสำหรับพระพุทธเจ้าในที่พักของตน
- มนุษย์ต้องการพระสงฆ์ ไม่ว่าจะป็นงานมงคลหรืองานอวมงคล
- ศิษย์ไม่วางสัมภาระไว้บนที่นั่งที่นอนครูอาจารย์
- การเลี้ยงดูบิดามารดาเป็นหน้าที่ของบุตรธิดา
- คำสอนหญิงที่ไปอยู่ในบ้านของสามี
- ตำแหน่งเศรษฐีต้องได้รับการแต่งตั้ง
- เทศกาลเลือกคู่ (วิภูษณกษัตริ)
- เทศกาลของคนพาล (พาลนักรัษ)
- เทศกาลดื่มสุรา (สุราฉโน)

- ศิลปะหรือความเป็นใหญ่เกิดแก่ชนพาลเพื่อความพินาศ (สิปปิ วา ทิ อีสสรียาทิภาโว วา พาลสส อนตถาเยว ชายนนฺติ)

- พุทธวจนะเป็นสิ่งควรศึกษา (ไม่ควรด่วนเชื่อ)

- พุทธวจนะคือพระไตรปิฎก ชื่อว่าเป็นวาจาสุภาสิต (สุภาสิตาวาจา นาม เตปิฎกํ พุทธวจนํ)

- ผู้เลือกธรรมบท ก็เหมือนช่างดอกไม้ผู้ฉลาดจัดดอกไม้ (ธมฺมปทํ กุสลโธ มาลาภาโร ปุพฺผํ วิจินฺนโต วีย)

- มนุษย์ต้องทำความเพียรเอง (วีริยํ นาเมตํ สุตเตหิ กตตพฺพเมว)

- ปัญญาไม้ไผ่ไตร่ตรองตรวจสอบพิจารณา (วิจารณตถาย กตา)

ฯลฯ

๓) คำสอนทั่วไป

- สัจธรรม ได้แก่ สามัญลักษณะ อิทัปปัจจยตา

- จริยธรรม เช่น ความไม่เบียดเบียน ความไม่ประมาท การระลึกถึงความตาย การปฏิบัติธรรมมีค่ากว่าเรียนคัมภีร์ สัมมาปฏิบัติเป็นอายุพระศาสนา ให้น้อยแต่ได้มาก ให้มากจะได้มากกว่า

ฯลฯ

๔) หมวดคำสอน

คำสอนที่จัดเป็นหมวด เช่น การสั่งสม ๒, วิเวก ๓, ปริณญา ๓, วิโมกข์ ๓, ปมาณิกา ๔, สัมปทา ๔, ผู้ไม่กลัวตาย ๔, สัจจะ ๔, วิมุตติ ๕ ฯลฯ

(๘) คำสอนนอกพระพุทธศาสนา

การบวงสรวง การบูชาอัญญ การหาทางไปพรหมโลก การนับถือภูเขาก การนับถือป่า การนับถืออาราม การประพฤติวัตรเลียนแบบค่างคาว

(๙) คติชนวิทยา

ความรู้ชาวบ้าน นิทานพื้นบ้าน คติชาวบ้าน ภาษาจารีต เช่น เทวดา ยักษ์ มาร อินทร์ พรหม อสูร รากษส ปาฏิหาริย์ เทวทัณฑ์ตกใส่กระหม่อม ศีรษะแตก ๗ เสียง ฟ้าผ่ากระหม่อม ธรณีสูบ

(๑๐) ภาษิต สำนวนโวหาร

- ทัพพีไม่รู้รสแกง, สนิมเหล็กเกิดจากเหล็ก, ลากินน้ำทาง, กระเรียนไร่ชนอนแซ่ว, เห็นหลังศัตรู, พรหมโลกต่ำเกิน จักรวาลคับแคบเกิน ฯลฯ

(๑๑) ด้านภูมิศาสตร์

ดินแดนชมพูทวีป (อินเดีย) ลังกา สุวรรณภูมิ

กล่าวถึงอินเดีย

- ชื่อแคว้น/เมือง เช่น เมืองพาราณสี, เมืองตักกสิลา, แคว้นกुरु ฯ
- ชื่อป่า/ภูเขา เช่น จาลิยบรรพต, คิชฌกูฏ, อสิปตนมฤคทายวัน ฯ
- ชื่ออาราม/วัด เช่น เขตวัน, เวฬุวัน, ชิวกัมพวัน, นิโครธาราม ฯ
- ชื่อเจดีย์ คือ อัคคาฬเจดีย์
- ชื่อสถานที่ เช่น โภธิมณฑล บันฑุกัมพล ฯ
- ชื่อหมู่บ้าน เช่น บ้านพราหมณ์, เวฬุคาม ฯ
- ชื่อท่าเรือ คือ ท่าสุปปารกะ ท่าคาวีระ

กล่าวถึงลังกา

- ชื่อเมืองอนูราชปุระ, รัฐทิมวาปี, สำนักมหาวิหาร และโลหะปราสาท

กล่าวถึงสุวรรณภูมิ

(๑๒) ด้านประวัติศาสตร์

ผู้ปกครองสมัยเดียวกับพระพุทธเจ้า ได้แก่ พระเจ้าพิมพิสาร พระเจ้าปเสนทิโกศล เจ้าลิจฉวี พระเจ้าอุเทน พระเจ้าจันทปัชโชต อชาตศัตรู อภัยราชกุมาร โภธราชกุมาร โกถียวงศ์ ศากยวงศ์

๖. ด้านไวยากรณ์

การศึกษาภาษาบาลีของคณะสงฆ์ใช้อรรถกถาธรรมบทเป็นคู่มือ ๓ วิชา คือ (๑) วิชาแปลมคธ เป็นไทย ชั้นประโยค ๑-๒ และ ชั้นประโยค ๓ (๒) วิชาลัมพันธ์ไทย ชั้นประโยค ๓ (๓) วิชาแปลไทยเป็นมคธ ชั้นประโยค ๔, ๕, ๖ ส่วนนักเรียนบาลีชั้นประโยค ๗ ใช้หนังสือมังคลัตถทีปนี ชั้นประโยค ๘ ใช้หนังสือสมันตปาสาทิกา ชั้นประโยค ๙ ใช้หนังสือวิสุทธิมรรค เป็น วิชา แปลไทยเป็นมคธ แต่กระนั้น หลักการแต่งและหลักการแปล ไม่ต่างกับหลักการและวิธีการในอรรถกถาธรรมบท อรรถกถาธรรมบท จึงเป็นฐานสำคัญในการเรียนบาลี

จึงเป็นเหตุให้การเรียนอรรถกถาธรรมบทมุ่งศึกษาเอาไวยากรณ์ มากกว่ามุ่งองค์ความรู้ด้านอื่น

ภาษาบาลีเกี่ยวข้องกับภาษาพระพุทธรวณะได้อย่างไร

ก. ร่องรอยภาษาพระพุทธรวณะ

ทุกวันนี้ยังไม่มีใครระบุชื่อภาษาที่พระพุทธรเจ้าเคยตรัส ถ้าถามชื่อภาษาที่ทรงใช้ วินัยปิฎก มีร่องรอยของ*สกภาษา* (ภาษาของพระองค์) *อรณวิภังคสูตร* มีร่องรอยว่าทรงกำชับพระสาวกให้สอนด้วย*ภาษาถิ่น* (ชนบทนิรุตติ) เมื่อคราวส่งพระสาวกเผยแผ่ครั้งแรกไม่ได้รับสั่งให้สอนกันอย่างไร รู้แต่ว่าสิ่งที่ให้นำไปเผยแผ่มีประโยชน์กับมนุษย์ทุกคน สภาพสังคมในเวลานั้นทำให้เชื่อว่าสอนด้วยภาษาคนท้องถิ่น สวาบัน เค พิสวัส (Swapan K Biswas) มองว่า *ปาลี* (บาลี) สัมพันธ์กับ*ภุเทวตา* (Bhudevata) ภาษาพูดของชนเผ่าศากยะ ไม่ใช่ภาษาเขียน นลินักษะ ดัตต์ (Nalinaksa Dutt) มองว่า พระพุทธรองค์ยอมรับ*ปาลี*เป็นภาษาสื่อคำสอน เพราะเวลานั้นปาลีเป็นภาษาของชาวบ้าน

ชาวพุทธเถรวาทใช้ปาลี (ภาษาบาลี) เป็นภาษาคัมภีร์ ใช้บาลีเป็น*ภาษารองรับ*พระพุทธรวณะ ผู้รู้ภาษาบาลีเท่ากับได้ถือกุญแจตู้เก็บรักษาคำสอน เหตุที่ภาษาบาลีเป็นภาษาคัมภีร์ของเถรวาท ชาวพุทธเถรวาทจึงต้องรู้ภาษาบาลี

ส่วนการเผยแผ่ตั้งแต่พุทธกาลจนถึงปัจจุบัน ท่านใช้ภาษาเป็นเครื่องมือ ทั้งภาษาพูดและภาษาหนังสือ ในยุคที่รักษาพระพุทธศาสนาในรูปนิกาย แบ่งเป็นกลุ่ม เป็นนิกาย นิกายสำคัญคือ เถรวาท และมหายาน ภาษาที่ใช้ มี ปาลี สันสกฤตผสม และ สันสกฤตล้วน ลัล มณี โจชิ (Lal Mani Joshi) มองว่า ภาษาโบราณที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา ได้แก่ สันสกฤต ปรากรฤต มาคธี คันธารี ปาลี และเศารเสนี ทั้ง ๖ นี้ ปาลีเก่าที่สุด พัฒนาจากภาษาในพระเวท สัมพันธ์กับภาษาสันสกฤต เกิดจากหลายภาษาโดยเฉพาะภาษามาคธี ปาลีเหมือนธิดาคณโฑของสันสกฤต ทั้งบาลีและสันสกฤตเป็นภาษาตระกูลเดียวกัน มีรูปแบบไวยากรณ์ และวิธีใช้ คล้ายกัน

หลักฐานที่ระบุชื่อภาษาพระพุทธรวณะ ปรากฏใน*สมันตปาสาทิกา* อรรถกถาวินัยปิฎก ว่า **พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสล้วนโวหารของชาวมคธ** (*สมมาสมพุทเธน วุตตูปกาโร มาคธิกโวหาโร*) หรือ **สัมโมหวิโนทนี** อรรถกถาอภิธรรมปิฎก ว่า **แม้พระสัมมาสัมพุทธเจ้ายกพุทธรวณะคือไตรปิฎกขึ้นเป็นภาษามีแบบแผน (ตันติภาษา) ยกขึ้นด้วยภาษามคธนั่นเอง** (*สมมาสมพุทโธปิ เตปิฎกั พุทธรวณัน ตนตี อโรเปเนโต มาคธภาสายเอว อโรเปลิ*) ดังนั้น ถ้าอ้างอิงอรรถกถา พระพุทธรองค์ตรัสภาษาของชาวมคธ (มาคธี) แต่ถ้าประเมินตามพุทธกิจที่เสด็จในที่ต่าง ๆ พระองค์มิได้ตรัสภาษามาคธีเท่านั้น ตรัสมากกว่าหนึ่งภาษา

อย่างไรก็ดี แม้ทรงสื่อด้วยภาษาเหมือนมนุษย์ทั้งหลาย แต่ทรงใช้ภาษาต่างจากสามัญชน ทรงถือตามทีปราชญ์ถือ ปราชญ์ว่ามี พระองค์ก็ว่ามี ปราชญ์ว่าไม่มี พระองค์ก็ว่าไม่มี พระองค์ตรัสภาษาชาวโลก แต่ไม่ทรงยึดมั่น

“...เหล่านี้ เป็นชื่อที่ชาวโลกใช้เรียก (โลกสัญญา) เป็นภาษาของชาวโลก (โลกนิรุตติ) เป็นโวหารของชาวโลก (โลกโวหาร) เป็นบัญญัติของชาวโลก (โลกบัญญัติ) ตถาคตก็ใช้อยู่แต่ไม่ยึดถือ”^๔ แม้พระอรหันต์ผู้มีจิตหลุดพ้นแล้ว ย่อมไม่ทะเลาะวิวาททุ่มเถียงวิวาทกับใครๆ โวหารใดที่ชาวโลกนิยมพูดกัน ก็ไม่ยึดมั่นกล่าวไปตามโวหารนั้น^๕

อรรถกถาแสดงลักษณะแห่งพระพุทธวจนะไว้ ดังนี้

๑) กำจัดโทษ	๒) ให้ถึงคุณประโยชน์	๓) ให้เกิดศรัทธา
๔) ให้มีปัญญา	๕) มีสาระ	๖) มีอักษรวิธีย์
๗) ง่าย ไม่ซับซ้อน	๘) ลุ่มลึก	๙) เสนาะโสต
๑๐) จับใจ	๑๑) ไม่อวดอ้าง	๑๒) ไม่ขู่บังคับ
๑๓) สงบเย็นด้วยกรุณา	๑๔) ตรัสด้วยพระปัญญา	๑๕) น่าฟัง
๑๖) ไม่เลือนลอย พิสูจน์ได้	๑๗) ฟังแล้วอิมใจ	๑๘) คิดตามไปได้สุข

พระองค์ทรงใช้ภาษาชาวโลก แต่ท่าทีการใช้ต่างกัน ภาษาพุทธวจนะ(ที่เป็นมุขปาฐะ)พัฒนาเป็นอักษรวิธีย์ (สพฺยณฺชนโต) เกรวาทใช้ภาษาบาลีรองรับภาษาพระพุทธวจนะ

ข. ลักษณะไวยากรณ์บาลี ในอรรถกถาธรรมบท

อรรถกถาธรรมบท แต่งขึ้นยุคหลังพระไตรปิฎก แต่งตามไวยากรณ์บาลี “บาลี” เป็นคำไทย มีหลักฐานในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ส่วน ปาฬี หรือ ปาฬิ (เขียนได้ ๒ อย่าง) มีใช้ ๔ ความหมาย คือ (๑) ใช้เป็นชื่อพระพุทธวจนะในพระไตรปิฎก (๒) ใช้ เป็นชื่อภาษา (๓) ใช้เป็นคำนาม (๔) ความหมายทางไวยากรณ์

แต่เดิมนั้น ภาษาบาลีไม่ปรากฏว่ามีรูปเขียน เป็นภาษาพูดมากกว่าภาษาเขียน ไม่มีตัวอักษรเขียน โดยเฉพาะ เมื่อชนชาติใดต้องการศึกษาก็ใช้อักษรในชาติของตนหรืออักษรอื่นเป็นตัวเขียน เห็นได้จากพระไตรปิฎกของศรีลังกา ของเมียนมา ของไทย ของกัมพูชา และของลาว ที่ใช้อักษรแต่ละประเทศเขียนบาลี

^๔ ที.สี. (ไทย) ๙/๔๔๐/๑๙๕.

^๕ ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๐๕/๒๔๓.

ไวยากรณ์ถือเป็นเครื่องประดับแห่งภาษา ภาษาที่มีไวยากรณ์จึงเป็นภาษาที่มีเครื่องประดับ ผู้ไม่รู้กฎเกณฑ์ภาษาย่อมไม่เข้าใจความหมายของภาษา หรือ ถ้าเข้าใจก็อาจคลาดเคลื่อน ซึ่งมีผลต่อการศึกษาตีความที่คลาดเคลื่อน ไวยากรณ์บาลีกำหนดหน้าที่ของคำ ไว้ว่า คำไหนทำหน้าที่อย่างไร ทุกคำมีความเกี่ยวโยง แสดงความหมายว่าคำนี้ใช้เป็นประธาน คำนี้ใช้เป็นกรรม คำนี้ใช้เป็นกิริยา การศึกษาไวยากรณ์จึงมีความสำคัญ

คำบาลี มีทั้งที่ผันรูปและไม่ผันรูป มี ๓ ประเภท ได้แก่

๑. นามศัพท์ ใช้เป็นประธาน เป็นกรรม ผันรูปด้วยวิภัตินิยาม
๒. กิริยาศัพท์ แสดงการเคลื่อนไหวของประธาน ผันรูปด้วยวิภัติอาขยาด หรือวิภัตินิยาม
๓. อพยยศัพท์ คำที่ไม่ต้องผันรูป ไม่แจกวิภัติ

การสร้างคำบาลีในประโยค ต้องสร้างนามศัพท์ และกิริยาศัพท์ ส่วนอพยยศัพท์ใช้ได้โดยไม่ต้องสร้างคำ

คำที่ใช้เป็นประธาน ผู้เคลื่อนไหวที่เป็นเจ้าของกิริยา ต้องสร้างคำให้ถูกกฎเกณฑ์ภาษา ต้องมีลิงค์ วจนะ และวิภัติ ผันรูปตามวิภัติ

กิริยา แสดงการเคลื่อนไหวของประธาน คือ กิริยาอาขยาด และ กิริยากิตก์ มีวิธีสร้างคำ เรียกว่า “เครื่องปรุง” ปรุงตามไวยากรณ์ของกิริยาอาขยาด หรือ กิริยากิตก์ นั้นๆ

ประโยคภาษาบาลี แบ่งหน้าที่ว่า คำไหนทำหน้าที่อะไร เป็นผู้กระทำ เป็นสิ่งถูกกระทำ การเคลื่อนไหวของผู้ทำ ผันรูปท้ายคำตามวิภัติ (ยกเว้นคำที่ไม่ต้องผัน) ถ้าไม่ผัน (ไม่ลงวิภัติ) ย่อมแปลไม่ได้ความ กฎไวยากรณ์บังคับว่า ถ้าลงวิภัตินั้นจะต้องแปลอย่างนั้น แปลอย่างอื่นไม่ได้ ต่างกับภาษาไทยที่ไม่มีวิภัติ (ไม่ต้องแปลงคำ แต่เพิ่มคำให้สัมพันธ์กัน) ในภาษาบาลีถ้าลงวิภัติถึงเปลี่ยนตำแหน่งไปบ้าง ยังพออ่านรู้เรื่อง แต่ภาษาไทยถ้าสลับที่ สลับหน้าสลับหลังคำ จะไม่รู้เรื่องหรืออาจมีความหมายแปรไปเป็นอย่างอื่น

อรรถกถาธรรมบท มีประโยคบอกเล่า หรือ ประโยคท่อนิทาน กับ ประโยคสนทนา เรียกกัน ในหมู่นักเรียนบาลีว่า ประโยคเลขนอก และ ประโยคเลขใน

การสร้างประโยคบาลีมีหลักทั่วไป ดังนี้

๑. ประธานกับกริยาคุมพากย์ ต้องมีวิภัติ วจนะ (และบุรุษ) ตรงกัน
๒. ประธานกับวิเศษณ์ มีวิภัติ วจนะ และลิงค์ ตรงกัน หรือ เสมอกัน
๓. ประโยคเดียวกัน มีกริยาคุมพากย์ได้มากกว่าบทเดียว
๔. ประโยคเครื่องหมายคำพูด หรือเลขในที่มิใช่ประโยคเดียวกัน ไม่เขียนติดกัน มีข้อความ “เลขนอก” หรือ เครื่องหมายจุลภาค (,) คั่น
๕. วางประธานไว้นอกเครื่องหมายคำพูด หลัง อิติ ศัพท์ หรือ วางกริยาคุมพากย์ไว้หน้าประธานได้

ชื่อประโยคภาษาบาลีในอรรถกถาธรรมบท แสดงไว้มี ๔ ลักษณะ คือ

- (๑) ชื่อประโยคตามหลักไวยากรณ์
- (๒) ชื่อประโยคตามวากยสัมพันธ์
- (๓) ชื่อประโยคตามลักษณะการแปล
- (๔) ชื่อประโยคตามลักษณะเนื้อความ

คำศัพท์ในประโยคบาลีมีความสัมพันธ์กัน ทุกคำมีหน้าที่ต่างกัน ใช้เป็นประธาน เป็นกรรม หรือ กริยา ผู้ที่รู้ความสัมพันธ์ของคำศัพท์ สามารถแต่งภาษาบาลีได้ดี ไวยากรณ์บาลีจึงสำคัญ และเป็นหัวใจ ในการแต่งบาลี

การแต่งภาษาบาลีมีกฎการเรียงคำในประโยค ว่า ผู้ทำ (บทประธาน) วางอยู่หน้า (อยู่ด้านซ้ายมือ) กริยาคุมประโยควางอยู่ท้ายสุด (อยู่ด้านขวามือ) ตัวกรรม (สิ่งถูกทำ) วางไว้หน้ากริยา คำขยายความ วางอยู่หน้าบทที่ขยาย “ประธานอยู่หน้า กริยาอยู่ท้าย คำขยายอยู่หน้าคำขยาย”

ลักษณะเด่นการใช้ภาษาบาลีในอรรถกถาธรรมบท ได้แก่

๑. การใช้ภาษาอธิบายธรรม
๒. การใช้คำศัพท์ เช่น เพศของคำ และกริยาศัพท์
๓. การสื่อความหมายเชิงอุปมา
๔. การใช้สำนวน
๕. การใช้ประโยคแบบ

ภาษาบาลีในอรรถกถาธรรมบทถือว่าเป็นมาตรฐานการใช้ภาษาบาลี ผู้แต่งใช้ภาษาบาลีหลายลักษณะ กล่าวได้ว่าลักษณะภาษาบาลีในอรรถกถาธรรมบทมีครบถ้วน จึงเป็นแบบอย่างของผู้ศึกษาภาษาบาลี

บทสรุป

อรรถกถาธรรมบท มีความสมบูรณ์ทั้งด้านเนื้อหาและความงามแห่งภาษา ในด้านไวยากรณ์ มีโครงสร้างประโยค วิธีเรียงคำ วิธีใช้คำ จัดว่าเป็นเครื่องมือและเป็นอุปกรณ์สำคัญของผู้ศึกษาภาษาบาลีวิชาแปลไทยเป็นมคธ วิชาแปลมคธเป็นไทย ทั้งหลักการ วิธีการ การเรียงคำ ตลอดจนการใช้คำ จึงถือเป็นมาตรฐานการศึกษาวิชาแปลไทยเป็นมคธ ของนักเรียนบาลีตั้งแต่เริ่มแปลไทยเป็นบาลี ชั้นประโยค ๔ ไปจนถึงชั้นประโยค ๙

อรรถกถาธรรมบท สัมพันธ์กับพระไตรปิฎก ผู้แต่งให้ความสำคัญต่อไวยากรณ์ หากผู้ศึกษาไม่เข้าใจไวยากรณ์ ย่อมไม่เข้าใจภาษาและความหมาย การอธิบายความมีสำนวนโวหาร อุปมาอุปไมย มีตัวอย่าง อธิบายนามธรรมให้เห็นเป็นรูปธรรมด้วยภาษากวี จบด้วยพุทธสุภาษิต ไวยากรณ์ถือว่าเป็นมาตรฐานของผู้เรียนบาลี

อรรถกถาธรรมบท เป็นแหล่งความรู้หลายสาขาวิชา ทั้งด้านประวัติศาสตร์ ภูมิศาสตร์ โบราณคดี สังคมวิทยา ความเชื่อ การปกครอง และ วิถีชีวิตของพุทธบริษัท

การเรียนอรรถกถาธรรมบทจึงเป็นทางก้าวไปศึกษาพระพุทธศาสนาได้ต่อไป

เอกสารอ้างอิง

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **ธมฺมปทฎฐกถา**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙.

สมิทธิพล เนตรนิมิตร. **รายงานการวิจัยเรื่อง บาลีศึกษาในอรรถกถาธรรมบท**. กรุงเทพฯ : บริษัท เอมีเอ็นเตอร์ไพรส์ จำกัด, ๒๕๕๖.

G.P. Malalasekera. **Pali Literature of Ceylon** 2nd. Delhi : G.S. Offset Printers, 2010.

Hazra, K.L. **Studies on Pali Commentaries** 2nd. New Delhi : D.K. Publishers Distributor, 1991.